

EDUCATION/PEDAGOGY

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.1.1>

NAUKOWE PODEJŚCIE DO ORGANIZACJI PROCESU OBYWATELSKIEGO WYCHOWANIA DZIECI W WIEKU PRZEDSZKOLNYM

Anna Vozniuk

starszy wykładowca Katedry Edukacji Wczesnoszkolnej

Państwowej szkoły wyższej „Donbaski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny” (Słowiańsk, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-1461-149X

a.a.vozniuk@ukr.net

Adnotacja. Skuteczność procesu edukacji obywatelskiej zależy od systematyczności i spójności wdrażania jednolitej polityki przez wszystkie instytucje społeczne, ich gotowości funkcjonalnej i spójności ich działań. Postępowe podejście naukowe do organizacji procesu edukacji obywatelskiej dzieci w wieku przedszkolnym charakteryzuje się praktycznym ukierunkowaniem i poglądem na dziecko przedszkolne jako na już obecnego, a nie przyszłego obywatela (zgodnie z podejściami „krytycznej edukacji obywatelskiej” i „uznania ucieleśnionego działania obywatelskiego”). Jednocześnie krytykom poddawane są anachronistyczne podejścia tradycjonalistyczne, według których dziecko w wieku przedszkolnym jest postrzegane jako obywatel tylko w perspektywie. Również obecnie niewystarczające do realizacji całego niezbędnego spektrum edukacji obywatelskiej są podejścia ukierunkowane wyłącznie na informacyjną, a nie praktyczną stronę uczestnictwa dziecka w życiu publicznym.

Słowa kluczowe: kompetencje społeczno-obywatelskie, instytucja edukacji przedszkolnej (IEP), wychowanie obywatelskie, wiek przedszkolny, wychowanie narodowo-patriotyczne, podejście naukowe.

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF THE PROCESS OF CIVIC EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Anna Vozniuk

Senior Teacher at the Department of Preschool Education

State higher educational institution «Donbas State Pedagogical University» (Sloviansk, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-1461-149X

a.a.vozniuk@ukr.net

Abstract. The effectiveness of the process of civic education depends on the systematic and consistent implementation of a single policy by all public institutions, their functional readiness and the coherence of their actions. Progressive scientific approaches to the organization of the process of civic education of preschool children are characterized by a practical orientation and a view of the preschool child as a present, not a future, citizen (according to the approaches of “critical civic education” and “recognizing of embodied civic action”). At the same time, critics are subjected to anachronistic traditionalist approaches, according to which a child of preschool age is considered as a citizen only in perspective. Approaches aimed purely at the informational rather than the activity-practical side of the child's participation in public life are also inferior today for the implementation of the entire necessary spectrum of civic education.

Key words: socio-civic competence, preschool education institution, civic education, preschool age, national-patriotic education, scientific approach.

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анна Вознюк

старший викладач кафедри дошкільної освіти

Державного вищого навчального закладу

«Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1461-149X

a.a.vozniuk@ukr.net

Анотація. Ефективність процесу громадянського виховання залежить від системності й послідовності здійснення єдиної політики всіма суспільними інституціями, їхньої функціональної готовності та узгодженості їхніх дій. Для прогресивних наукових підходів до організації процесу громадянського виховання дітей дошкільного

віку притаманна практична спрямованість та погляд на дитину-дошкільника як уже теперішнього, а не майбутнього громадянина (відповідно до підходів «критичної громадянської освіти» та «визнання втіленої громадянської дії»). Водночас критики зазначають анахроністичні традиціоналістські підходи, за якими дитина дошкільного віку розглядається як громадянин лише в перспективі. Також неповноцінними на сьогодні для реалізації всього потрібного спектру громадянського виховання є підходи, націлені суто на інформаційний, а не діяльнісно-практичний бік участі дитини в громадському житті.

Ключові слова: соціально-громадянська компетентність, заклад дошкільної освіти (ЗДО), громадянське виховання, дошкільний вік, національно-патріотичне виховання, науковий підхід.

Вступ. Для сучасного стану соціального буття українців як нації властиві активні інтеграційні процеси, європоцентричність, сплеск громадянської ініціативи, висока активність громадських рухів і волонтерської діяльності. Водночас дослідження свідчать про наявні ідентифікаційні й реідентифікаційні процеси в особистісному розвитку представників української нації й навіть тих, хто раніше вважав себе національно індиферентним, однак мав досі номінальне, а не активне українське громадянство. Технологічна й комунікативна глобалізація сприяють швидкому утворенню інфопростору та діяльної спільноти людей, які рухають питаннями формування національної самобутності, а отже, сили, українців. Війна як кризовий чинник, а також наявність спільного ворога як важливий психологічний фактор згуртування нації (у якій діють процеси, аналогічні до великої групи – за категоризацією психологів) не заважають, а, навпаки, неабияк стимулюють націєтворчі процеси в українському соціумі, чим актуалізують питання національно-патріотичного, зокрема громадянського, виховання.

Для сьогоденного контексту притаманний прояв активного патріотизму, переосмислення історичного, культурного буття, релігійних векторів, традицій і звичаїв – усього спектру духового життя українського народу. Дедалі частіше йдеться про потребу раннього громадянського виховання та продовження реалізації вибудованого алгоритму виховних впливів національно-патріотичного спрямування на нові покоління українців. Оскільки ментальна зрілість нації є запорукою опірності як внутрішньому, так і зовнішньому ворогові.

Показником успішного громадянського виховання є сформована на високому рівні соціально-громадянська компетентність, саме вербальне окреслення якої апелює до рівня соціуму (вміння бути інтегрованим у соціум, приймати соціальну дійсність та активно й конструктивно її перетворювати, будучи повноцінним учасником соціального життя й розуміючи свою соціальну відповідальність) та рівня громадянства (лінія «Я-громадянин», яка інтегрує комплекс цінностей та поведінкових аспектів, пов'язаних із громадянською відповідальністю, спадкоємністю поколінь, відповідальністю за державу, із якою особистість ідентифікує себе в національному плані та/або в плані громадянської приналежності). Базовими цільовими векторами громадянського виховання є громадянські почуття, любов до народу, поєднані з глибоким внутрішнім розумінням громадянського обов'язку, готовністю відстоювати інтереси держави. Універсальними інструментами патріотичного виховання є рідна мова, історія, література, культурна та духовна спадщина тощо (Paune et al., 2020; Yakimenko et al., 2021).

Однак для кожної вікової категорії методологічний асортимент засобів громадянського виховання є різним. У процесі зростання особистості зростає й арсенал можливих дієвих підходів. Тому якщо говорити про ранній дитячий вік, то в цей період він є найбільш обмеженим. Проте рівень дошкільної освіти закладає той непорушний фундамент громадянського виховання, який дає змогу ефективно формувати наступні рівні соціально-громадянської компетентності. Тому абсолютно хибною є думка, наче на рівні дошкільної освіти можна менше зважати на цілі національно-патріотичного виховання. До того ж сучасні науковці звертають увагу на потребу пошуку ефективних алгоритмів дошкільного виховання, аби задовольняти сучасні вимоги до рівня громадянського виховання дітей дошкільного віку. Окрім того, звітують про брак науково обґрунтованих моделей громадянського виховання й навіть брак підходів до підготовки спеціалістів педагогічних вишів для того, щоб із початком фахової діяльності формувати у дошкільників соціально-громадянську компетентність у процесі навчання в закладах дошкільної освіти (Yakimenko et al., 2021). Тому означена тема поточної статті є актуальною, особливо з огляду на національну детермінованість підходів до громадянського виховання, зумовленою й актуальним буттєво-подієвим контекстом конкретної країни, так і традиціями національної педагогіки.

Основна частина. *Огляд літератури з теми.* У закордонних працях питання громадянського виховання та соціально-громадянської компетентності часто окреслюється поняттям «громадянська готовність» (англ. civic readiness). Стверджується, що для маленьких дітей ця компетентність така ж життєво важлива, як і готовність до школи для здатності пересуватися шаблями формальної освіти (Kelly, 2008). Громадянська готовність для дитини дошкільного віку означає зрілість до взаємодії з суспільством і участі в ньому на тому рівні, що відповідає віковим характеристикам дошкільнят, які ще дуже залежні від батьків і участь яких у громадському житті визначається частіше за все якраз батьками (у дошкільному віці багато дітей уже відвідує садочки та низку додаткових секцій раннього розвитку, тоді як інші можуть бути з волі батьків обмежені тільки домашнім соціопростором). З розвитком комунікативних навичок і початковим рівнем обізнаності про громадські структури громадянська готовність набуває рис покращення соціальних компетенцій і грамотного поведіння дитини в соціумі. Фундаментальні громадянські знання про суспільство допомагають маленьким дітям засвоїти громадянську сферу та розвинути моральні й громадянські цінності, які сприяють толерантності та повазі до інших. Завдяки взаємодії з членами сім'ї та громади дошкільники спостерігають і самі адаптуються до того, як працює спільнота та хто і як впливає на їхнє життя. Так дитина,

інтегруючись у соціум, набуває навичок брати участь у житті суспільства в спосіб, який є корисним і прийнятним для громадянської культури певної громади (сім'ї та її оточення, закладу дошкільної освіти, інших груп – аж до національних особливостей громадянської культури).

Визначають три виміри громадянської готовності: когнітивний (мислення та переконання), афективний (почуття та темперамент), поведінковий (діяльність та активність) (Campbell, 2019). С. Якименко та ін. (2021) визначили основні компоненти громадянського виховання: емоційно-мотиваційний, пізнавальний, діяльнісно-поведінковий, рефлексивний компонент. Саме вони визначають засоби й підходи до формування повноцінного спектру соціально-громадянської компетентності. У праці також визначено громадянсько-патріотичні якості: схильність до державних інтересів, громадська ініціатива, демократизм, гуманізм, етнічна приналежність, державний патріотизм, громадянська відповідальність, громадянська дисциплінованість, громадянська свідомість, політичність, схильність до загальнолюдських цінностей, національна гордість, готовність до захищати Батьківщину військовими засобами, терпимість до представників інших етнічних груп, турбота про державну мову, підвищення її престижу, повага до національних традицій, правосвідомість, оптимізм щодо держави, почуття місцевого патріотизму (любов до місця проживання), відданість Українській державі, громадянська активність, громадянська відданість тощо (Yakimenko et al., 2021). Щоправда, багато з перелічених якостей лише обмежено стосуються дітей дошкільного віку, у межах якого реальною ціллю є формування елементарного рівня соціально-громадянської компетентності.

Потреба в громадянському вихованні не залежить від рівня зрілості громадянського суспільства. Навіть у розвинених та демократичних державах на кшталт США науковці звітують про гостру потребу у формальній громадянській освіті, яка має потенціал прищепити дітям набір практичних навичок життя в соціумі (Hauver, 2017; Redo, 2018). Під формальною громадянською освітою маються на увазі конкретні заняття, націлені на формування соціально-громадянських компетентностей, що сприяли б консолідації соціуму, виставленню соціокультурної, соціополітичної тощо оптики цілої нації. На протигагу переважно нативному й не настільки системному формуванню соціально-громадянських компетентностей під час виконання інших різновидів діяльності, не таргетованих спеціально на громадянське виховання. Досвід США ще більше актуалізує потребу громадянського виховання в громадянських суспільствах, що перебувають на етапі формування, як це є в Україні.

Отже, у наявних працях зачеплено тему громадянського виховання як умови соціалізації нових поколінь, толерантного й продуктивного співжиття людей різних соціальних груп в спільному соціумі, а також запоруки резистентності й процвітання нації, держави. Утім, є потреба виокремлення ефективних наукових підходів до громадянського виховання саме дітей дошкільного віку як такого, що закладає фундамент для подальшого формування соціально-громадянської компетентності.

Тому *метою статті* є інформаційно-аналітична оцінка наявним науковим підходам до організації процесу громадянського виховання дітей дошкільного віку з огляду на їхню релевантність кризовому українському соціуму сьогодення. Релевантність у цьому разі означатиме обов'язкову перспективу вибудови на основі виокремлених наукових підходів ефективних алгоритмів громадянського виховання нових поколінь українців, готових до розбудови успішної нації (збереження та актуалізацію національних цінностей, національну самосвідомість, ідентифікацію тощо) в колі демократичних та економічно успішних європейських держав.

Матеріал і методи досліджень. Для досягнення мети дослідження, було використано комплекс теоретичних методів: вивчення та аналіз філософської, психолого-педагогічної, методичної літератури з проблем громадянського виховання; узагальнення науково-теоретичних та емпіричних даних, що стосуються теми громадянського виховання дітей дошкільного віку; аналіз нормативно-правових документів з питань національно-патріотичного виховання, зокрема в закладах дошкільної освіти.

Результати та їх обговорення. У руслі зазначеної теми треба сказати про нещодавні законодавчі ініціативи, котрі безпосередньо торкаються питань виховання нових поколінь українців, зокрема питань національно-патріотичного виховання, основними напрямками якого є громадянсько-патріотичний, духовно-моральний, військово-патріотичний та екологічний. Ідеться про Наказ МОН України № 527 від 06.06.2022 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України» (2022). Громадянське виховання визнане одним зі стрижневих та основоположних виховних векторів, що гостро актуалізувався за умов війни, яку російська федерація розв'язала та веде проти України. Артикулюється мета сформуванню свідомості нового українця, що керується детермінантами національних та європейських, а отже загальнолюдських, цінностей. Ідея первинності національно-патріотичного виховання українця-громадянина активно наявна в працях лінгводидактичного спрямування Ірини Фаріон (2019; 2021), яка ще в довоєнний період усяко виступала (і в наукових доробках, і в медійних проєктах та публіцистиці) за акцент на вибудові резистентної та цілісної лінії націєцентричної освіти. Однак до війни її заяви часто трактувалися як надто полемічні чи навіть ворожі гуманітарним та подеколи вкрай толерантним (аж до толерування національно ворожих чи національно індиферентних практик) ідеям сучасної освіти. Контекст війни суттєво змістив ці акценти, про що свідчить ухвалення згаданого Наказу МОН.

У Наказі йдеться й про те, що виклики сучасності вимагають формувати свідомість нинішніх і прийдешніх поколінь у такий спосіб, аби ті розглядали розвиток держави як гарантію власного розвитку як особистості. Отже, питання національно-патріотичного виховання та формування соціально-громадянської компетенції сьогодні є питанням опірності нації, запорукою успіху держави на всіх рівнях буття країни й соціуму,

а також питанням безпеки, котре є одним із базових, без яких поступ нації та громадянина як її представника неможливий. Національно-патріотичне виховання, частиною якого є громадянська освіта, базується на ідеях патріотизму, поваги до національних культурних цінностей, історико-культурного надбання та традицій народу України, а також на плеканні гуманістичних ідей, соціального добробуту, демократичних цінностей, свободи власної та національної суверенності, терпимості до плюралізму ідей у руслі інклюзивного й полікультурного соціуму 21-го століття (інклюзію розуміємо в широкому контексті, а не лише як включення до соціуму людей з особливими потребами психофізіологічного характеру). Окрім питань національної ідентифікації та самосвідомості, сюди також належать такі проблемні ніші громадянського виховання, як громадянська виваженість (обдуманість рішень, моральна й соціально-правова відповідальність за вчинки), відповідальність за природу яка є національним багатством, дотримання здорового способу життя, готовність змінюватися та інтегрувати зміни до соціуму (реалізувати та заохочувати якісні соціальні перетворення) й виконувати обов'язки щодо оборони незалежності й збереження територіальної цілісності України.

Традиційні підходи щодо громадянської освіти дітей раннього віку розглядають маленьких дітей як «майбутніх» громадян, яким потрібно навчитися національного патріотизму, засвоїти правила й закони, довіру до громадських інституцій, щоб діяти справедливо щодо всіх членів громади. Однак за кордоном останнім часом уже активно застосовують структуру *критичної громадянської освіти* (англ. critical civic education) на рівні раннього дитинства, яка позиціонує дітей як уже громадянських істот з ідентичністю та досвідом (Swalwell & Payne, 2019). З погляду критичної громадянської освіти діти дошкільного віку вже мають певну громадянську позицію та власні ідеї щодо того, як вирішити актуальні для них проблеми громадянського характеру. Цей підхід передбачає для педагогів закладів дошкільної освіти завдання розвинути в дітей: а) загальне розуміння поточної несправедливості (разом з основними причинами) у їхніх громадах; б) здатність чітко формулювати власну концепцію ідеального суспільства, яке сприяє процвітанню людства, та розмірковувати над нею; в) стратегію просування своїх ідей (Swalwell & Payne, 2019).

Підхід, який зазвичай використовується в українських ЗДО, ґрунтується на більш невимушеному педагогічному впливі на особистість дошкільника через широке залучення до освітнього процесу народної творчості, звернення до традицій українського народу; збагачення навчальних матеріалів громадянським складником; удосконалення професійної компетентності педагогів дошкільної освіти щодо теоретичних та практичних питань громадянського виховання (Кузава & Ланевич, 2018). Таке розуміння громадянського виховання накладається на дотичний інший підхід – пов'язаний із вихованням громадянина на основі передачі досвіду минулих поколінь (Калугіна, 2018). Значне місце в традиційному підході до громадянського виховання, який застосовується в Україні, мають питання гуманізації і демократизації педагогічної інтеракції, метою чого є забезпечити позитивний емоційний стан дошкільників, а також забезпечити індивідуальний підхід до громадянського виховання, особливо з огляду на те, що підхід до формування соціально-громадянських компетентностей дитини дошкільного віку в ЗДО та сім'ї може кардинально відрізнятись.

К. Пейн та ін. (Payne et al., 2020) критикує те, що традиційна концепція громадянської освіти часто обмежується націоналістичним патріотизмом і слухняністю. Це звучує саме поняття «бути громадянином», применшуючи також бачення здібностей дітей. Під критику потрапляє й те, що концепція громадянської освіти для маленьких дітей здебільшого зосереджена на засвоєнні конкретних громадянських знань (символи, традиції, звичаї, вивчення роботи державних безпекових служб тощо) або відпрацюванні окремих навичок (напр., гру в процедуру голосування). Цей підхід нехтує реальними способами безпосередньої взаємодії маленьких дітей зі своїми громадами. Тому підхід, пропонує К. Пейн ґрунтується на соціальних аспектах громадянської освіти й у статті окреслений як «визнання втіленої громадянської дії» (англ. *recognizing embodied civic action*).

Висновки. Отже, дошкільні заклади, часто є першим інституційним досвідом для дітей. У ЗДО діти повинні працювати разом з іншими поза межами своїх сімей і найближчого буденного оточення, тому ЗДО є ідеальним місцем для здобуття елементарних знань і навичок громадянської освіти. Акцент на ЗДО робиться через призму підготовки до участі дітей в інших соціальних інститутах, що вимагає ширших масштабів громадянської готовності. Тому ЗДО повинні дати дітям можливість практикувати навички громадянства. У цьому та в розумінні дитини дошкільного віку не як майбутнього, а як вже теперішнього громадянина, полягає основний зміст громадянського виховання за новітніми підходами, які активно інтегруються в освітній простір зарубіжжя та потребує адаптації в Україні. Утім, адаптація закордонних трендів має відповідати наявній в Україні ситуації з тим, аби подолати кризовий стан національної свідомості та вибудувати єдину оптику національно-патріотичного виховання, що стане запорукою міцної нації та безпеки від внутрішніх і зовнішніх деструктивних, зокрема безпекових, чинників. До того ж громадянське виховання не варто відмежовувати від традицій народної педагогіки, намагаючись у всьому увідповіднити його європейським тенденціям.

Список використаних джерел:

1. Калугіна А.І. Теоретичні основи громадянського виховання дітей старшого дошкільного віку. *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції* (26 квітня 2018 р., м. Ніжин). Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 293 с. С. 235–237.
2. Кузава І., Ланевич Н. Педагогічні умови підвищення ефективності громадянського виховання дітей дошкільного віку. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. № 3(10). С. 31–36.

3. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641. МОН України; Наказ, Концепція, Заходи від 06.06.2022 № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 12.12.2022)
4. Фаріон І. Підручник, який навчає, виховує, формує. *Український інформаційний простір*. 2019. Вип. 2(4). С. 252–259.
5. Фаріон І. Соціолінгвальний контекст життєтворчості Лесі Українки. *Лінгвістичні студії*. 2021. Вип. 41. С. 310–319.
6. Campbell D. E. What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*. 2019. Vol. 94. № 1. P. 32–47.
7. Hauver J. Attending to children's civic learning... In the in-between. *Social Education*. 2017. Vol. 81. № 6. P. 376–379.
8. Kelly D. C. Civic readiness: Preparing toddlers and young children for civic education and sustained engagement. *National civic review*. 2008. Vol. 97. № 4. P. 55–60.
9. Kyridis A., Tsioumis K., Papageridou D., Sotiropoulou E. The civic education in Greek kindergartens. The views and the practices of Greek Kindergarten teachers concerning civic education. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. 2015. Vol. 11. № 2.
10. Payne K. A., Adair J. K., Colegrove K. S. S., Lee S., Falkner A., McManus M., Sachdeva S. Reconceptualizing civic education for young children: Recognizing embodied civic action. *Education, Citizenship and Social Justice*. 2020. Vol. 15. № 1. P. 35–46.
11. Redo, S. (2018). On the Importance of Preschool Civic Education for the Global Culture of Lawfulness. *Refugees and Migrants in Law and Policy*. Springer, Cham. P. 207–233.
12. Swalwell K., Payne K. A. Critical civic education for young children. *Multicultural Perspectives*. 2019. Vol. 21. № 2. P. 127–132.
13. Yakimenko S., Filimonova T., Shcherbak I., Syladii I., Sopivnyk I., Ishchenko L. Preparing of Future Specialists for Civic Education of Preschool Children. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13. № 1. P. 298–323.

References:

1. Kaluhina, A. I. (2018). Teoretychni osnovy hromadyans'koho vykhovannya ditey starshoho doshkil'noho viku [Theoretical foundations of civic education of older preschool children]. *Student-s'kyi naukovyy vymir sotsial'no-pedahohichnykh problem s'ohodennya: zbirnyk materialiv II Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (26 kvitnya 2018 r., m. Nizhyn)*. Nizhyn : NDU im. M. Hoholya. P. 235–237.
2. Kuzava, I., & Lanevych, N. (2018). Pedahohichni umovy pidvyshchennya efektyvnosti hromadyans'koho vykhovannya ditey doshkil'noho viku [Pedagogical conditions for increasing the effectiveness of civic education of preschool children]. *Pedahohichnyy chasopys Volyni*, 3(10), 31–36.
3. Pro deyaki pytannya natsional'no-patriotychnoho vykhovannya v zakladakh osvity Ukrayiny ta vyznannya takym, shcho vtratyv chynnist', nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny vid 16.06.2015 № 641 [On some issues of national-patriotic education in educational institutions of Ukraine and the recognition as invalid of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 16.06.2015 No. 641]. МОН Ukrayiny; Nakaz, Kontseptsiya, Zakhody vid 06.06.2022 № 527. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (date of access: 12.12.2022)
4. Farion, I. (2019). Pidruchnyk, yakyy navchaye, vykhovuye, formuye [A textbook that teaches, educates, and forms]. *Ukrayins'kyi informatsiyyny prostir*, 2(4), 252–259.
5. Farion, I. (2021). Sotsiolinhval'nyy kontekst zhyttyetvorchosti Lesya Ukrayinka's creativity]. *Linhvistychni studiyi*, 41, 310–319.
6. Campbell, D. E. (2019). What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32–47.
7. Hauver, J. (2017). Attending to children's civic learning... In the in-between. *Social Education*, 81(6), 376–379.
8. Kelly, D. C. (2008). Civic readiness: Preparing toddlers and young children for civic education and sustained engagement. *National civic review*, 97(4), 55–60.
9. Kyridis, A., Tsioumis, K., Papageridou, D., & Sotiropoulou, E. (2015). The civic education in Greek kindergartens. The views and the practices of Greek Kindergarten teachers concerning civic education. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 11(2).
10. Payne, K. A., Adair, J. K., Colegrove, K. S. S., Lee, S., Falkner, A., McManus, M., & Sachdeva, S. (2020). Reconceptualizing civic education for young children: Recognizing embodied civic action. *Education, Citizenship and Social Justice*, 15(1), 35–46.
11. Redo, S. (2018). On the Importance of Preschool Civic Education for the Global Culture of Lawfulness. In *Refugees and Migrants in Law and Policy* (pp. 207–233). Springer, Cham.
12. Swalwell, K., & Payne, K. A. (2019). Critical civic education for young children. *Multicultural Perspectives*, 21(2), 127–132.
13. Yakimenko, S., Filimonova, T., Shcherbak, I., Syladii, I., Sopivnyk, I., & Ishchenko, L. (2021). Preparing of Future Specialists for Civic Education of Preschool Children. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(1), 298–323.